پژوهشنامهٔ قرآن و حدیث

شمارهٔ ۳۸، بهار و تابستان ۱۴۰۵
صص ۳۰۳-۳۲۸ (مقاله پژوهشی)

Pazhouhesh Name-ye Quran Va Hadith

No. 38, Spring & Summer 2026

سنت آزمایش الهی در قرآن‌کریم؛ خوانشی تفسیری از تربیت اخلاقی انسان

هانیه بلالی[۱]، عباس همامی[۲]

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۵/۰۲/۱۱ـ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۵/۰۲/۲۲)

چکیده

سنت‌های الهی در قرآن کریم به‌عنوان قواعدی ثابت و حاکم بر حیات انسان، نقش بنیادینی در تبیین رابطه خداوند با انسان و فهم سازوکار هدایت و تربیت اخلاقی ایفا می‌کنند. در میان این سنن، سنت آزمایش الهی جایگاهی محوری دارد؛ زیرا به‌طور مستقیم با اختیار، مسئولیت و کیفیت کنش اخلاقی انسان پیوند خورده است. قرآن کریم آزمایش را نه صرفاً به‌مثابه ابتلاء به رنج، بلکه به‌عنوان فرایندی فراگیر و هدفمند معرفی می‌کند که غایت آن سنجش «احسن عمل» و فعلیت‌بخشی به ایمان در ساحت‌های مختلف وجود انسان است.پژوهش حاضر با رویکردی تفسیری - تحلیلی، به واکاوی ماهیت سنت آزمایش الهی در قرآن کریم و بررسی آثار تربیتی - اخلاقی آن در حیات فردی و اجتماعی انسان می‌پردازد. در گام نخست، با تحلیل مفهومی واژگان قرآنی مرتبط با آزمایش، از جمله ابتلاء، فتنه و امتحان، نشان داده می‌شود که این مفاهیم ناظر به لایه‌های متفاوت اما مکملی از فرایند تربیت اخلاقی‌اند؛ از آشکارسازی حقیقت درونی و تمییز ایمان اصیل از ادعایی گرفته تا سنجش خلوص قلب و نیت انسان. سپس، با تکیه بر تفاسیر معتبر قرآن کریم، به‌ویژه المیزان، مجمع‌البیان ، جایگاه سنت آزمایش در منظومه سنن الهی تبیین شده و نسبت آن با سنن هدایت، امهال و استدراج بررسی می‌گردد.در ادامه، مقاله با اتخاذ چارچوبی سه‌ساحتی، آثار تربیتی - اخلاقی سنت آزمایش را در ابعاد شناختی، گرایشی و رفتاری تحلیل می‌کند. نتایج نشان می‌دهد که آزمایش الهی در بعد شناختی، زمینه خودشناسی، سنجش ایمان و بیداری معرفتی انسان را فراهم می‌آورد؛ در بعد گرایشی، با پالایش دلبستگی‌ها و جهت‌دهی عواطف، گرایش‌های اخلاقی و ایمانی را بازسازی می‌کند؛ و در بعد رفتاری، ایمان را از سطح ادعا به عرصه کنش عینی می‌کشاند و در قالب توبه عملی، صبر کنشی و شکر رفتاری متجلی می‌سازد.برآیند این پژوهش حاکی از آن است که سنت آزمایش الهی در قرآن کریم، سنتی جامع و تربیت‌محور است که با درگیر ساختن هم‌زمان عقل، دل و عمل انسان، زمینه رشد تدریجی و پایدار اخلاقی را فراهم می‌آورد. فهم تفسیری و متوازن این سنت می‌تواند از برداشت‌های تقلیل‌گرایانه و رنج‌محور جلوگیری کرده و افق‌های تازه‌ای در مطالعات اخلاق و تربیت قرآنی، به‌ویژه در مواجهه با مسائل انسان معاصر، بگشاید.

کلید واژه‌ها: سنت آزمایش،تربیت اخلاقی،ابتلاء، فتنه،امتحان، تمحیص.

---

۱. دانشجوی دکتری گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده ادبیات و علوم انسانی واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران؛ 0084096810@iau.ir

۲. استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده ادبیات و علوم انسانی واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)؛ hemami@iau.ac.ir

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

۱. مقدمه و بیان مساله

سنت که جمع آن سنن است، در لغت به معنای راه، روش، طریق، آمده است (ابن‌منظور، ۲۲۵/۱۳) به همین معنا در قرآن و برخی از روایات نیز به‌کاررفته است (نکـ : الانفال، ۳۸، مسلم،۲۰۵۹/۳). سنت در کاربردهای گوناگون خود همواره ناظر بـه نـوعی قاعـده‌منـدی، استمرار و ثبات در مسیر و روش است. سنت‌های الهی نیز به‌عنوان روش‌ها و قوانین ثابـت و تغییرناپذیر خداوند در تدبیر امور عالم، از مباحث بنیادین در قرآن کریم به شمار می‌آیند و آیات متعددی به تبیین و تشریح آن‌ها اختصاص یافته است. (از جمله نکـ : الفـتح، ۲۳ و فاطر، ۴۳)

در مطالعات اسلامی، سنت‌های الهی براساس معیارهـای گونـاگون بـه اقسـام مختلفـی همچون مطلق و مقید، دنیوی و اخروی، تکوینی و تشریعی، فردی و اجتمـاعی، و اصـلی و تبعی تقسیم شده‌اند. در میان این سنن، «سنت آزمـایش» جایگـاهی ویـژه دارد؛ چراکـه از یک‌سو، از سنن اجتماعی و عام الهی به شمار می‌رود و از سوی دیگر، تمامی ابعاد حیـات انسانی را دربرمی‌گیرد. این سنت نه‌تنها در تجربه فردی انسان بلکه در حیات جمعی جوامع دینی نیز نقشی اساسی ایفا می‌کند و به‌صورت فراگیر در تمامی ادیان ابراهیمی مورد توجـه قرار گرفته است.

سنت آزمایش الهی افزون بر کارکردهای کلامی و اعتقادی، واجد ابعاد اخلاقی و تربیتی مهمی است. آزمایش الهی به‌عنوان زمینه‌ای برای بروز اختیار انسان، فرصتی فراهم می‌آورد تا آنچه در نهان انسان نهفته است، آشکار شود و استعدادهای بالقوه او به فعلیـت برسـد. از این‌رو، می‌توان این سنت را یکی از ابزارهای اساسـی در مسـیر تربیـت اخلاقـی و کمـال انسانی دانست؛ مسیری که غایت آن تقرب به خداوند متعال و تحقق عبودیت آگاهانه است.

با وجود این اهمیت، بررسی ادبیات پژوهشی نشان می‌دهد که بخـش قابـل تـوجهی از مطالعات انجام‌شده درباره ابتلاء و آزمایش الهی، بیشتر ناظر به تبیین مفهومی، تفسـیری یـا

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

کلامی این سنت بوده و آثار تربیتی و اخلاقی آن غالباً به‌صورت پراکنده و ذیل مباحث کلی‌ای همچون ایمان، صبر، یا توکل مطرح شده است. در این میان، تحلیل نظام‌مند آثار تربیتی سنت آزمایش بر اساس ساحت‌های مختلف وجود انسان کمتر مورد توجه مستقل قرار گرفته و پیوند دقیق این سنت با ابعاد شناختی، گرایشی و رفتاری انسان به‌طور منسجم واکاوی نشده است.

از این‌رو، مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که سنت آزمایش الهی چگونه و از چه مسیرهایی بر تربیت اخلاقی انسان اثر می‌گذارد و این آثار در کدام ساحت‌های وجودی انسان قابل تحلیل است. مقاله حاضر با اتخاذ رویکردی تحلیلی ـ توصیفی، می‌کوشد پس از بررسی ماهیت و گستره سنت آزمایش، آثار تربیتی ـ اخلاقی آن را در سه ساحت شناختی (بینشی)، گرایشی (عاطفی) و رفتاری (کنشی) انسان تبیین نماید و بدین‌وسیله تصویری منسجم‌تر از کارکرد تربیتی این سنت در حیات فردی انسان ارائه دهد.

۲. مفهوم‌شناسی واژگان مرتبط با آزمایش در قرآن کریم

تحلیل تربیتی و اخلاقی سنت آزمایش الهی، بدون مفهوم‌شناسی دقیق واژگان قرآنی مرتبط با آن، میسر نخواهد شد. قرآن کریم برای تبیین این سنت، از مجموعه‌ای از الفاظ بهره می‌گیرد که هر یک ناظر به بُعدی خاص از فرایند آزمایش‌اند و در کنار یکدیگر، ساختاری چندلایه و غایت‌مند از آزمایش الهی ارائه می‌دهند. در میان این واژگان، سه اصطلاح «ابتلاء»، «فتنه» و «امتحان» نقش محوری دارند و هر یک حامل دلالت‌های متمایز تربیتی و اخلاقی‌اند.

۲ـ۱. ابتلاء؛ آزمایش به‌مثابه بروز اختیار و کشف حقیقت درونی

واژه «ابتلاء» از ریشه «بَلْو» و به‌صورت مصدر باب افتعال در قرآن کریم به‌کار رفته و از پرتکرارترین واژگان مرتبط با آزمایش محسوب می‌شود. لغویان، معنای محوری این واژه را «آشکارساختن کیفیت درونی یک امر از طریق آزمودن» دانسته‌اند (راغب اصفهانی،

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

۱۴۲؛ ابن‌منظور، ۸۰/۱۴). در کاربرد قرآنی، ابتلاء ناظر به موقعیت‌هایی است که انسان در آن‌ها ناگزیر از انتخاب می‌شود و از خلال این انتخاب‌ها، حقیقت درونی او عینیت می‌یابد.

نمونه‌ای روشن از ابتلاء به‌مثابه کشف حقیقت درونی، ماجرای حضرت ابراهیم(ع) در جریان رؤیای ذبح فرزند است. این واقعه، صرفاً آزمونی برای سنجش توان جسمانی یا تحمل رنج نبود، بلکه صحنه‌ای برای بروز عالی‌ترین سطح اختیار اخلاقی و تسلیم آگاهانه در برابر امر الهی به شمار می‌رفت. قرآن کریم این واقعه را «البلاء المبین» می‌نامد (صافات، ۱۰۶)، که نشان‌دهنده آشکارشدن حقیقت ایمان ابراهیم(ع) در بستر انتخابی آگاهانه است. از منظر تربیتی، این نمونه تاریخی نشان می‌دهد که ابتلاء، زمینه‌ای برای فعلیت‌یافتن ایمان بالقوه و تحقق خودشناسی اخلاقی انسان فراهم می‌آورد؛ امری که بدون قرارگرفتن در موقعیت آزمون‌گر تحقق نمی‌یابد.

۲ـ۲. فتنه؛ آزمایش به‌مثابه پالایش و تمییز اخلاقی

واژه «فتنه» از نظر لغوی به فرایند گداختن طلا در کوره برای جداسازی ناخالصی‌ها بازمی‌گردد (فراهیدی، ۲۲۹/۶؛ ابن‌منظور، ۳۱۷/۱۳). این ریشه لغوی، به‌روشنی دلالت بر بُعد پالایشی و تمحیصی این مفهوم دارد. در قرآن کریم، فتنه غالباً در بستر تقابل ایمان و نفاق، یا حق و باطل مطرح می‌شود و کارکرد اصلی آن، تمییز و تفکیک اخلاقی افراد است.

یکی از نمونه‌های تاریخی برجسته فتنه، ماجرای قوم بنی‌اسرائیل پس از نجات از فرعون و گرفتارشدن در فتنه گوساله‌پرستی است. این واقعه نشان داد که رهایی از ظلم بیرونی، به‌تنهایی به معنای تحقق ایمان پایدار نیست. در این فتنه، گرایش‌های درونی قوم آشکار شد و تمایز میان وفاداران به توحید و پیروان هواهای نفسانی نمایان گشت. مفسران، این رخداد را نمونه‌ای از فتنه‌ای دانسته‌اند که کارکرد آن، پالایش جامعه ایمانی و آشکارسازی سستی ایمان برخی افراد بوده است (طبرسی، ۳۹۲/۳).

از منظر تربیتی، فتنه در این معنا نه صرفاً حادثه‌ای منفی، بلکه سازوکاری الهی برای

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

خالص‌سازی ایمان و زدودن ناخالصی‌های اخلاقی است. همان‌گونه که شهید مطهری تصریح می‌کند، فتنه انسان را در موقعیتی قرار می‌دهد که ناچار از موضع‌گیری می‌شود و همین موضع‌گیری، حقیقت شخصیت اخلاقی او را آشکار می‌سازد (مطهری، مجموعه آثار، ۱۸۲/۷).

۲-۳. امتحان؛ آزمایش به‌مثابه سنجش خلوص باطنی

واژه «امتحان» در قرآن بسامد کمتری نسبت به ابتلاء و فتنه دارد، اما دلالت معنایی آن ناظر به ژرف‌ترین لایه آزمایش، یعنی سنجش قلب و نیت درونی انسان است. آیه «أُولَئِکَ الَّذِینَ امْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوَى» (الحجرات، ۳) به‌صراحت امتحان را با خلوص قلب و آمادگی درونی برای تقوا پیوند می‌زند. مفسران این آیه را بیانگر آن دانسته‌اند که امتحان الهی، ناظر به پالایش نیت‌ها و جهت‌گیری‌های باطنی انسان است (مکارم شیرازی، ۱۴۵/۲۲).

نمونه تاریخی روشنی از این نوع امتحان را می‌توان در رفتار یاران پیامبر اسلام(ص) در شرایط سخت اجتماعی و سیاسی صدر اسلام مشاهده کرد؛ به‌ویژه آن دسته از مؤمنانی که در عین نداشتن قدرت یا موقعیت اجتماعی، به حفظ ادب، فروتنی و التزام درونی نسبت به پیامبر پایبند ماندند. قرآن کریم این گروه را کسانی معرفی می‌کند که قلب‌هایشان برای تقوا «امتحان» شده است. در اینجا، آزمایش نه در قالب رنج آشکار، بلکه در سنجش صداقت درونی، ادب اخلاقی و التزام قلبی جلوه‌گر می‌شود؛ امری که نشان می‌دهد امتحان الهی می‌تواند در ظریف‌ترین ساحت‌های وجودی انسان رخ دهد.

تحلیل مفهومی واژگان ابتلاء، فتنه و امتحان همراه با شواهد تاریخی نشان می‌دهد که سنت آزمایش در قرآن کریم، فرایندی تک‌بعدی یا صرفاً مبتنی بر رنج و سختی نیست، بلکه سازوکاری تربیتی و تدریجی است که در آن، اختیار انسان به فعلیت می‌رسد، ناخالصی‌های اخلاقی پالایش می‌شوند و خلوص باطنی مورد سنجش قرار می‌گیرد. ابتلاء با آشکارسازی حقیقت درونی، فتنه با تمییز و پالایش اخلاقی، و امتحان با سنجش نیت و قلب انسان، در مجموع بستری فراهم می‌آورند که انسان در آن، مسیر رشد اخلاقی و کمال

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

انسانی را آگاهانه طی می‌کند. بر این اساس، سنت آزمایش را می‌توان یکی از بنیادی‌ترین سنن الهی در تربیت اخلاقی دانست که بدون فهم چندلایه آن، تحلیل کارکرد تربیتی این سنت ناقص و نارسا خواهد بود.

۲-٤. نسبت سنت آزمایش با سایر سنن الهی

قرآن کریم سنت آزمایش الهی را به‌صورت مستقل و گسسته از دیگر سنن مطرح نمی‌کند، بلکه آن را در منظومه‌ای هماهنگ از سنن الهی قرار می‌دهد که هر یک کارکردی خاص در هدایت، تربیت و سرنوشت انسان دارند. از این‌رو، فهم دقیق سنت آزمایش، مستلزم تبیین نسبت آن با سایر سنن الهی است؛ زیرا خلط این سنت با سنن دیگر، می‌تواند به برداشت‌های نادرست تربیتی و تفسیری بینجامد. بررسی آیات قرآن و تحلیل مفسران نشان می‌دهد که سنت آزمایش، هرچند در ظاهر با برخی سنن دیگر هم‌پوشانی دارد، اما از حیث هدف و کارکرد تربیتی، جایگاهی متمایز و غیرقابل فروکاست دارد.

یکی از سنن مهمی که باید نسبت آن با سنت آزمایش روشن شود، **سنت هدایت** است. هدایت الهی در قرآن کریم به معنای نشان‌دادن راه، روشن‌ساختن مسیر حق و فراهم‌آوردن زمینه معرفتی برای انتخاب آگاهانه انسان است. علامه طباطبایی در *المیزان* تصریح می‌کند که هدایت الهی، پیش از آنکه ناظر به نتیجه باشد، ناظر به «ارائه طریق» است و خداوند از طریق وحی، عقل و فطرت، مسیر درست را به انسان می‌نمایاند (نک: طباطبایی، البقره، ۲۱۳). در مقابل، سنت آزمایش ناظر به مرحله‌ای است که انسان پس از دریافت هدایت، در معرض سنجش قرار می‌گیرد تا میزان التزام عملی و صدق درونی او آشکار شود. ازاین‌رو، می‌توان گفت هدایت، مقدمه آزمایش است و آزمایش، میدان تحقق و ارزیابی هدایت‌یافتگی انسان. بدون آزمایش، هدایت در سطح معرفت باقی می‌ماند و به فعلیت تربیتی نمی‌رسد.

سنت دیگر، **سنت امهال** است که در قرآن کریم به معنای مهلت‌دادن و به تأخیر انداختن کیفر الهی بیان شده است. در آیاتی مانند «وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ»

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

(آل‌عمران، ۱۷۸)، قرآن کریم به‌صراحت تأکید می‌کند که امهال، نشانه رضایت الهی نیست، بلکه فرصتی برای اتمام حجت و امکان بازگشت انسان است. طبرسی در *مجمع‌البیان* ذیل این آیه توضیح می‌دهد که امهال، ناظر به بُعد زمانی و تأخیری است و هدف آن، فراهم‌کردن فرصت برای اصلاح یا تکمیل استدلال الهی در برابر انسان است (نک: طبرسی، ذیل آیه ۱۷۸، آل‌عمران).

تفاوت اساسی امهال با آزمایش در آن است که امهال، صرفاً اعطای زمان است، در حالی‌که آزمایش، ایجاد **موقعیت سنجش‌گر** و قرار دادن انسان در برابر انتخاب اخلاقی است. به بیان دیگر، ممکن است انسانی در حال امهال باشد، اما در آن مدت با آزمایش تربیتی جدی مواجه نشود؛ در مقابل، آزمایش همواره با مسئولیت اخلاقی و امکان رشد یا سقوط همراه است. از این‌رو، هر امهالی را نمی‌توان به‌طور مستقیم آزمایش تربیتی تلقی کرد، مگر آنکه به عرصه انتخاب و عمل اخلاقی منتهی شود.

در میان سنن الهی، **سنت استدراج** بیشترین شباهت ظاهری را با سنت آزمایش دارد و درعین‌حال، بیشترین خطر خلط مفهومی را به همراه می‌آورد. استدراج به معنای پیش‌بردن تدریجی انسان به سوی سقوط، از طریق گسترش نعمت‌ها و غفلت تدریجی است. قرآن کریم می‌فرماید: «سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ» (الاعراف، ۱۸۲). علامه طباطبایی در *المیزان* ذیل این آیه بیان می‌کند که استدراج حالتی است که در آن، نعمت به‌جای آنکه موجب بیداری انسان شود، به عاملی برای تثبیت غفلت و انحراف او تبدیل می‌گردد (نک: طباطبایی، الاعراف ذیل آیه ۱۸۲).

تفاوت بنیادین استدراج با آزمایش در جهت‌گیری تربیتی آن‌هاست. آزمایش الهی ذاتاً بیدارکننده است و حتی در صورت سختی، انسان را به تأمل، بازنگری و خودشناسی سوق می‌دهد؛ در حالی‌که استدراج، غفلت‌زا و پوشاننده حقیقت است و انسان را بدون احساس خطر، به سمت فروبستگی اخلاقی پیش می‌برد. تفسیر نور نیز ذیل آیات استدراج تأکید می‌کند که فراوانی نعمت، اگر با غفلت و بی‌توجهی به مسئولیت اخلاقی همراه شود، نشانه آزمون مثبت یا رضایت الهی نیست، بلکه می‌تواند مقدمه سقوط باشد (قرائتی، *همانجا*)

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

از مجموع این تحلیل‌ها روشن می‌شود که سنت آزمایش الهی، اگرچه در تعامل با سایر سنن معنا می‌یابد، اما از حیث کارکرد تربیتی، سنتی مستقل و غیرقابل فروکاست است. هدایت، مسیر را روشن می‌کند؛ امهال، فرصت بازگشت و اتمام حجت را فراهم می‌آورد؛ استدراج، پیامد غفلت انسان از مسئولیت اخلاقی است؛ و آزمایش، میدان سنجش و تحقق عینی ایمان و اخلاق انسان است. تنها در پرتو این تمایز مفهومی است که می‌توان از بدفهمی‌های رایج، مانند یکی‌انگاری نعمت با رضایت الهی یا تلقی رنج به‌عنوان مجازات قطعی، پرهیز کرد و سنت آزمایش را به‌درستی به‌عنوان ابزاری تربیتی در منطق قرآن کریم فهمید.

۲-۵. بدفهمی‌های تربیتی سنت آزمایش و ضرورت تصحیح تفسیری آن

یکی از چالش‌های اساسی در فهم سنت آزمایش الهی، امکان شکل‌گیری بدفهمی‌های تربیتی و اخلاقی پیرامون این سنت است. قرآن کریم اگرچه آزمایش را به‌عنوان یکی از سنن بنیادین الهی معرفی می‌کند، اما برداشت‌های سطحی یا تقلیل‌گرایانه از آن می‌تواند کارکرد تربیتی این سنت را تضعیف کرده و حتی به نتایجی معکوس در ساحت اخلاق فردی و اجتماعی بینجامد. از این‌رو، تصحیح تفسیری این بدفهمی‌ها، شرط بهره‌گیری صحیح از سنت آزمایش در منطق قرآن است.

نخستین بدفهمی رایج، **تقلیل سنت آزمایش به توجیه رنج و مصیبت** است؛ به‌گونه‌ای که هر سختی و ناکامی، بدون تحلیل اخلاقی و مسئولیتی، به‌عنوان «آزمایش الهی» تلقی می‌شود. این در حالی است که قرآن کریم آزمایش را هم در قالب سختی‌ها و هم در قالب نعمت‌ها معرفی می‌کند و محدودکردن آن به رنج، تحریف معنای قرآنی آزمایش به شمار می‌رود. علامه طباطبایی در *المیزان* تصریح می‌کند که ملاک آزمایش، صرف وجود رنج یا رفاه نیست، بلکه واکنش اخلاقی انسان در برابر موقعیت‌های متفاوت زندگی است (نک: طباطبایی، الملک، ۲). چنین بدفهمی‌ای از نظر تربیتی می‌تواند به پذیرش منفعلانه رنج و غفلت از مسئولیت اخلاقی بینجامد.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

بدفهمی دوم، **تفسیر تقدیرگرایانه و جبرمحور از سنت آزمایش** است. در این نگاه، آزمایش الهی به‌گونه‌ای فهم می‌شود که نقش اختیار و انتخاب انسان در آن کمرنگ یا نفی می‌گردد و انسان صرفاً «موضوع آزمایش» تلقی می‌شود، نه «فاعلِ پاسخ‌دهنده به آزمایش». این برداشت با منطق قرآن ناسازگار است؛ زیرا آزمایش بدون امکان انتخاب معنا ندارد. طبرسی در *مجمع‌البیان* تأکید می‌کند که ابتلاء و امتحان الهی همواره در بستر اختیار انسان رخ می‌دهد و نتیجه آن، وابسته به کنش آگاهانه اوست (نک: طبرسی، العنکبوت، ۲). پیامد تربیتی این بدفهمی، انفعال اخلاقی و کاهش انگیزه اصلاح فردی و اجتماعی است.

بدفهمی سوم، **یکی‌انگاری سنت آزمایش با مجازات الهی** است. در برخی تلقی‌ها، هر بحران یا سختی به‌مثابه نشانه خشم الهی و کیفر گناه تفسیر می‌شود، درحالی‌که قرآن کریم میان آزمایش و مجازات تمایز قائل است. در *تفسیر نور* تأکید شده است که آزمایش الهی پیش از آنکه جنبه کیفری داشته باشد، ناظر به سنجش، تربیت و بیدارسازی انسان است و تنها در صورت اصرار بر خطا می‌تواند به پیامدهای کیفری بینجامد (نک: قرائتی، ذیل البقره، ۱۵۵). این تفکیک، از نظر تربیتی اهمیت بنیادین دارد؛ زیرا تلقی آزمایش به‌عنوان مجازات قطعی، می‌تواند به یأس، خودسرزنشی افراطی و گسست رابطه تربیتی انسان با خداوند بینجامد.

برآیند این تحلیل نشان می‌دهد که سنت آزمایش الهی تنها در پرتو خوانشی تفسیری، متوازن و غایت‌مند می‌تواند نقش تربیتی واقعی خود را ایفا کند. تصحیح بدفهمی‌های رایج، آزمایش را از ابزاری برای توجیه رنج یا توکّلِ منفعلانه خارج می‌سازد و آن را به میدانی برای کنش آگاهانه، مسئولیت اخلاقی و رشد تدریجی انسان بازمی‌گرداند. بدین‌سان، سنت آزمایش در منطق قرآن کریم نه عامل رکود، بلکه محرّک بیداری، اصلاح و تعالی اخلاقی انسان است.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

۳. کارکرد سنت آزمایش در بعد کلان آن

سنت آزمایش الهی، افزون بر آثار فردی و تربیتی، در سطحی کلان و اجتماعی نیز کارکردی بنیادین دارد. در این سطح، آزمایش الهی نه صرفاً ناظر به اصلاح اخلاق فرد، بلکه معطوف به سامان‌دهی جامعه ایمانی، پالایش جمعی و تمییز نیروهای مؤثر در تاریخ دینی است. قرآن کریم با ترسیم نمونه‌های تاریخی گوناگون نشان می‌دهد که آزمایش الهی در بعد کلان، دو کارکرد اصلی دارد: نخست «تمحیص» جامعه ایمانی و دوم، نمایان‌ساختن چهره مؤمنان حقیقی از مدعیان ایمان.

۳-۱. تمحیص؛ پالایش جامعه ایمانی در بستر آزمون

تمحیص از ریشه «حمص» به معنای خالص‌سازی و زدودن ناخالصی‌هاست (فراهیدی، ۳/ ۱۲۷؛ ابن‌منظور، ۹۰/۷). این مفهوم در قرآن کریم غالباً در بستر حوادث جمعی و اجتماعی مطرح می‌شود؛ جایی که جامعه ایمانی در معرض فشار، تهدید یا بحران قرار می‌گیرد و همین وضعیت، زمینه پالایش درونی آن را فراهم می‌آورد. قرآن کریم در اشاره به حوادث سخت صدر اسلام، از جمله جنگ اُحد، به‌صراحت به این کارکرد آزمایش اشاره می‌کند: «وَلِيُمَحِّصَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَمْحَقَ الْكَافِرِينَ» (آل‌عمران، ۱۴۱).

مفسران این آیه را ناظر به فرایندی دانسته‌اند که در آن، جامعه ایمانی از عناصر سست‌باور، فرصت‌طلب یا ناپایدار پالایش می‌شود (طبرسی، ۸۴۵/۲؛ طباطبایی، ۲۸/۴). علامه طباطبایی تصریح می‌کند که تمحیص نه صرفاً به معنای رنج‌دادن مؤمنان، بلکه به معنای زدودن آلودگی‌های روحی، ترس‌ها و وابستگی‌های ناپایدار از پیکره جامعه ایمانی است تا ایمان در سطح جمعی به استحکام برسد.

نمونه تاریخی روشنی از این تمحیص اجتماعی را می‌توان در ماجرای جنگ اُحد مشاهده کرد. این واقعه، اگرچه در ظاهر با شکست نظامی مسلمانان همراه بود، اما در سطح عمیق‌تر، جامعه نوپای اسلامی را از حیث انگیزه‌ها و پایبندی‌های درونی پالایش کرد. گروهی که ایمانشان با منافع زودگذر یا محاسبات مادی گره خورده بود، در این آزمون عقب نشستند،

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

درحالی‌که هسته اصلی جامعه ایمانی، علی‌رغم رنج و خسارت، به مسیر خود ادامه داد. از منظر تربیتی، این رخداد نشان می‌دهد که سنت آزمایش در سطح کلان، نقشی اساسی در استحکام هویت جمعی و پالایش ساختار اجتماعی ایمان ایفا می‌کند.

۳-۲. نمایان‌شدن چهره مؤمنان حقیقی از مدعیان ایمان

دومین کارکرد کلان سنت آزمایش، آشکارسازی تمایز میان ایمان حقیقی و ایمان ادعایی است. قرآن کریم به‌روشنی بیان می‌کند که صرف ادعای ایمان، نشانه صدق آن نیست و آزمایش الهی ابزار تحقق این تمییز است: «**احَسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ**» (العنکبوت، ۲).

در ادامه این آیات، قرآن تأکید می‌کند که هدف از فتنه و آزمایش، آشکارشدن صادقان و دروغ‌گویان است (العنکبوت، ۳). مفسران این آیات را بیانگر آن دانسته‌اند که علم ذاتی خداوند به ایمان انسان‌ها، نیازمند آزمایش نیست، اما تحقق عینی و تاریخی ایمان، جز از طریق آزمون ممکن نمی‌شود (طباطبایی، ۱۶۵/۱۶).

نمونه تاریخی بارز این کارکرد را می‌توان در حوادث پس از هجرت پیامبر اسلام(ص) و شکل‌گیری جامعه مدنی مشاهده کرد. با استقرار قدرت اجتماعی اسلام، گروه‌هایی با انگیزه‌های گوناگون وارد جامعه ایمانی شدند؛ برخی با ایمان صادقانه و برخی با انگیزه‌های سیاسی یا اجتماعی. آزمایش‌های پی‌درپی، از جمله فشارهای اقتصادی، تهدیدهای نظامی و تعهدات اخلاقی، به‌تدریج چهره این گروه‌ها را آشکار ساخت. منافقان که در شرایط رفاه و امنیت همراه جامعه بودند، در موقعیت‌های دشوار کناره‌گیری کردند و بدین‌سان، مرز میان ایمان اصیل و ایمان ظاهری نمایان شد (مکارم شیرازی، ۳۷/۲۰).

از منظر تربیتی، این کارکرد کلان سنت آزمایش نشان می‌دهد که ایمان حقیقی، امری ایستا و ذهنی نیست، بلکه حقیقتی پویا و عینی است که در میدان عمل و در مواجهه با چالش‌ها شکل می‌گیرد و تثبیت می‌شود. جامعه‌ای که از سنت آزمایش عبور نکرده باشد، ممکن است ظاهری ایمانی داشته باشد، اما از انسجام اخلاقی و پایداری درونی برخوردار نخواهد بود.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

در مجموع، بررسی بعد کلان سنت آزمایش نشان می‌دهد کـه ایـن سـنت الهـی نقشـی اساسی در پالایش و سامان‌دهی جامعه ایمانی ایفا می‌کند. تمحـیص، جامعـه را از عناصـر ناپایدار و انگیزه‌های ناسازگار با ایمان خالص مـی‌زدایـد و نمایـان‌سـازی چهـره مؤمنـان حقیقی، مرز میان صدق و ادعا را در سطح اجتماعی آشکار می‌سازد. بـدین‌ترتیـب، سـنت آزمایش در بعد کلان خود، نه‌تنها به رشد اخلاقی افراد، بلکه به اسـتحکام هویـت جمعـی، انسجام اجتماعی و پایداری تـاریخی جامعـه دینـی مـی‌انجامـد و زمینـه را بـرای تحقـق کارکردهای تربیتی در سطح فردی فراهم می‌سازد.

٤. سنت آزمایش و ابعاد اخلاقی و تربیتی آن

غایت نهایی آفرینش انسان در منطق قرآن کـریم، تحقـق عبودیـت آگاهانـه و حرکـت به‌سوی قرب الهی است؛ غایتی که جز در پرتو اختیار، آگـاهی و تربیـت تـدریجی انسـان تحقق نمی‌یابد. سنت آزمایش الهی در این میان، یکی از بنیادی‌ترین سازوکارهایی است که بستر تحقق این غایت را فراهم می‌آورد. آزمایش الهی نه صـرفاً رویـدادی بیرونـی، بلکـه فرآیندی تربیتی است که انسان را در موقعیت انتخاب، تأمل و بازسازی درونی قرار می‌دهد و از رهگذر آن، مسیر رشد اخلاقی او هموار می‌شود.

از منظر تربیت اخلاقی، انسان موجودی تک‌ساحتی نیسـت، بلکـه حیـات اخلاقـی او در تعامل میان باورها، گرایش‌ها و رفتارهایش شکل می‌گیرد. ازاین‌رو، بررسی آثار تربیتی سنت آزمایش، مستلزم تحلیلی چندساحتی است که بتواند تأثیر این سنت را در لایه‌هـای مختلـف وجود انسان آشکار سازد. بر همین اساس، در این پـژوهش آثـار تربیتـی – اخلاقـی سـنت آزمایش در سه ساحت شناختی (بینشی)، گرایشی (عاطفی) و رفتاری (کنشی) مورد بررسـی قرار می‌گیرد. این تفکیک، افزون بـر پشـتوانه‌هـای فلسـفه اخـلاق اسـلامی، امکـان تحلیـل منسجم‌تر نقش آزمایش الهی در شکل‌گیری شخصیت اخلاقی انسان را فراهم می‌آورد.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

٤-١. سنت آزمایش و آثار آن در بعد شناختی (بینشی)

بعد شناختی یا بینشی، ناظر به باورها، ادراکات و آگاهی‌های انسان نسبت به خود، جهان و خداوند است. هرگونه تحول پایدار اخلاقی، پیش از آنکه در رفتار انسان ظهور یابد، در این ساحت شکل می‌گیرد. سنت آزمایش الهی در این بعد، نقشی اساسی در اصلاح نگرش‌ها، بازسازی فهم انسان از خویشتن و ارتقای آگاهی ایمانی او ایفا می‌کند. بررسی آیات قرآن و شواهد تاریخی نشان می‌دهد که این سنت در بعد شناختی، دست‌کم سه کارکرد تربیتی مهم دارد: خودشناسی، سنجش میزان ایمان و تنبه و بیداری.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

٤-١-١. تحقق خودشناسی واقعی انسان

قرآن کریم با قرار دادن انسان در موقعیت‌های آزمون‌گر، او را از توهم شناخت خویشتن خارج ساخته و به مواجهه‌ای صادقانه با ظرفیت‌ها و ضعف‌های درونی خود وامی‌دارد. ادعای ایمان، صبر یا تقوا تا زمانی که در میدان عمل و آزمون قرار نگیرد، صرفاً تصوری ذهنی است. شهید مطهری بر این نکته تأکید می‌کند که انسان پیش از قرارگرفتن در شرایط سخت، تصویری آرمانی از خود دارد، اما آزمایش‌ها این تصویر را به محک واقعیت می‌زنند و حقیقت نفس را آشکار می‌سازند (مطهری، عدل الهی، ۳۳۴).

نمونه تاریخی روشنی از این کارکرد شناختی را می‌توان در ماجرای بنی‌اسرائیل پس از نجات از فرعون مشاهده کرد. این قوم که خود را وفادار به موسی(ع) و پیام الهی می‌دانستند، در نخستین مواجهه با غیبت کوتاه‌مدت پیامبرشان، دچار لغزش معرفتی شدند و به گوساله‌پرستی روی آوردند. این واقعه، پیش از آنکه صرفاً یک انحراف عملی باشد، نشان‌دهنده ضعف عمیق در شناخت توحیدی و ناتوانی در درک معنای حقیقی ایمان بود. از منظر تربیتی، این آزمون، بنی‌اسرائیل را با حقیقت ایمان خویش روبه‌رو ساخت و نشان داد که ادعای ایمان، بدون بنیان معرفتی استوار، پایدار نخواهد ماند.

٤-١-٢. سنجش میزان ایمان انسان

قرآن کریم به‌صراحت بیان می‌کند که ایمان، امری صرفاً زبانی یا ذهنی نیست و باید در میدان آزمایش سنجیده شود: «أَحَسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ» (العنکبوت، ۲). مصباح یزدی در تحلیل این آیات تصریح می‌کند که آزمایش الهی، ابزاری برای آگاهی خود انسان از مرتبه ایمان خویش است؛ زیرا بسیاری از انسان‌ها تا پیش از آزمون، از سطح واقعی باورهای خود آگاه نیستند (مصباح یزدی، ۳۳۵/۱).

نمونه تاریخی این سنجش معرفتی ایمان را می‌توان در واقعه جنگ احزاب مشاهده کرد. در این رویداد، فشار روانی و تهدید گسترده دشمنان، موجب شد برخی از مدعیان

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

ایمان دچار تردید معرفتی شوند و حتی وعده‌های الهی را مورد سؤال قرار دهند، درحالی‌که مؤمنان راستین، این شرایط را تأییدی بر صدق وعده‌های الهی دانستند. این تفاوت واکنش‌ها نشان می‌دهد که آزمایش، معیار تمییز ایمان سطحی از ایمان ریشه‌دار در ساحت شناختی انسان است.

٤-١-٣. ایجاد تنبه و بیداری معرفتی

غفلت، یکی از ریشه‌های اصلی لغزش اخلاقی انسان است و قرآن کریم بارها انسان را نسبت به پیامدهای آن هشدار داده است. سختی‌ها و آزمایش‌ها، به‌عنوان تلنگرهایی الهی، انسان را از خواب غفلت بیدار کرده و او را به بازاندیشی در مسیر زندگی و باورهایش فرا می‌خوانند. شهید مطهری در تبیین فلسفه رنج و ابتلاء، سختی‌ها را عامل بیداری و هوشیاری انسان می‌داند که پرده‌های غفلت را کنار می‌زند و زمینه بازگشت آگاهانه به سوی خداوند را فراهم می‌سازد (مطهری، عدل الهی، ۱۸۱).

نمونه تاریخی بارز این بیداری معرفتی را می‌توان در ماجرای توبه حضرت یونس(ع) و قوم او مشاهده کرد. تهدید عذاب الهی، که جلوه‌ای از آزمایش جمعی بود، سبب شد قوم یونس از غفلت بیرون آمده، در باورها و رفتارهای خود تجدیدنظر کنند. این آزمون، نه‌تنها مانع تحقق عذاب شد، بلکه به تحولی معرفتی در سطح فردی و اجتماعی انجامید که نتیجه آن، بازگشت آگاهانه به مسیر هدایت بود.

در مجموع، سنت آزمایش در بعد شناختی، انسان را به شناختی عمیق‌تر از خود، ایمان و مسیر زندگی رهنمون می‌سازد. این سنت، با سنجش باورها، آشکارسازی ضعف‌های معرفتی و ایجاد بیداری درونی، زمینه اصلاح نگرش‌ها و تقویت بنیان‌های معرفتی اخلاق را فراهم می‌آورد و بدین‌سان، نخستین گام در فرایند تربیت اخلاقی انسان را شکل می‌دهد.

٤-٢. سنت آزمایش و آثار آن در بعد گرایشی (عاطفی)

بعد گرایشی یا عاطفی، به تمایلات، دلبستگی‌ها و انگیزه‌های درونی انسان مربوط

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

است. رفتار اخلاقی انسان بدون اصلاح این ساحت شکل نمی‌گیرد، زیرا کنش‌های انسان تابع محبت‌ها و ترس‌های اوست. قرآن کریم نشان می‌دهد که سنت آزمایش الهی، بیش از هر چیز، دل انسان را هدف قرار می‌دهد و با دگرگون‌ساختن گرایش‌های درونی، زمینه رشد اخلاقی را فراهم می‌آورد.

الف) نخستین اثر عاطفی سنت آزمایش، **کاهش وابستگی‌های نادرست و پالایش دل** است. انسان در شرایط عادی، به نعمت‌ها، امنیت و اسباب ظاهری دل می‌بندد و همین دلبستگی‌ها گاه مانع توجه حقیقی او به خداوند می‌شود. آزمایش الهی با سست‌کردن این تکیه‌گاه‌ها، دل انسان را متوجه حقیقتی پایدارتر می‌سازد. علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، ابتلاء را عاملی می‌داند که انسان را از اتکای افراطی به غیر خدا بازمی‌گرداند و توجه قلبی او را به سوی خداوند سوق می‌دهد (طباطبایی، ۱۲۵/۲۰).

نمونه‌ای روشن از این پالایش عاطفی را می‌توان در زندگی حضرت ایوب(ع) مشاهده کرد. از دست‌دادن مال و سلامت، وابستگی‌های طبیعی را از میان برد، اما محبت او به خداوند پایدار ماند. این آزمایش نشان داد که دل انسان می‌تواند در شرایط سخت، از دلبستگی‌های ناپایدار رها شود و به ایمان خالص برسد.

ب) دومین اثر عاطفی سنت آزمایش، **پرورش صفاتی مانند صبر و استقامت** است. قرآن کریم صبر را واکنشی ارزشمند در برابر آزمایش معرفی می‌کند. مفسران مجمع‌البیان توضیح می‌دهند که صبر در بستر ابتلاء شکل می‌گیرد و بدون تجربه سختی، به‌صورت واقعی تحقق نمی‌یابد (طبرسی، ۴۵۶/۱). ازاین‌رو، آزمایش الهی زمینه رشد این فضایل درونی را فراهم می‌آورد.

نمونه تاریخی این امر را می‌توان در سال‌های آغازین دعوت پیامبر اسلام(ص) مشاهده کرد. فشارها و آزارهای مداوم، دل‌های مؤمنان را برای صبر، پایداری و وفاداری آماده ساخت و این فضایل به‌تدریج به بخشی از هویت عاطفی جامعه ایمانی تبدیل شد.

ج) سومین اثر عاطفی سنت آزمایش، **جهت‌دهی محبت و امید انسان به سوی خداوند**

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

است. قرآن کریم هدف آزمایش را انتخاب آگاهانه مسیر زندگی معرفی می‌کند. در تفسیر نور آمده است که آزمایش الهی برای آن است که انسان دل‌بستگی‌های خود را بازبینی کند و راه برتر را برگزیند، نه آنکه صرفاً رنج بکشد (قرائتی، ۲۱/۱۰). آزمایش‌ها انسان را به این درک می‌رسانند که تنها تکیه‌گاه پایدار، خداوند است.

نمونه تاریخی این جهت‌گیری عاطفی را می‌توان در هجرت مسلمانان از مکه به مدینه دید. دل‌کندن از خانه و دارایی، نشان داد که محبت به خدا و پیامبر می‌تواند بر دلبستگی‌های طبیعی غلبه کند و مسیر تازه‌ای در زندگی انسان بگشاید.

در مجموع، سنت آزمایش در بعد گرایشی، دل انسان را اصلاح می‌کند. این سنت با کاستن از وابستگی‌های نادرست، پرورش فضایل عاطفی و جهت‌دادن محبت‌ها به سوی خداوند، زمینه رفتار اخلاقی پایدار را فراهم می‌سازد. به همین دلیل، آزمایش الهی را می‌توان یکی از ابزارهای اصلی تربیت اخلاقی در قرآن کریم دانست.

٤-٣. سنت آزمایش و آثار آن در بعد رفتاری (کنشی)

بعد رفتاری یا کنشی، به افعال اختیاری انسان و نمود بیرونی ایمان و اخلاق او مربوط است. قرآن کریم بارها تأکید می‌کند که ارزش ایمان، تنها در سطح باور یا نیت باقی نمی‌ماند، بلکه باید در رفتار انسان ظهور یابد. از این‌رو، سنت آزمایش الهی در این ساحت نقشی تعیین‌کننده دارد؛ زیرا آزمایش، انسان را در موقعیت‌های عملی قرار می‌دهد که در آن‌ها ناگزیر از انتخاب، تصمیم و کنش است و بدین‌وسیله، صدق یا ضعف ایمان او در عرصه عمل آشکار می‌شود.

علامه طباطبایی در تفسیر *المیزان* تصریح می‌کند که مقصود از آزمایش الهی، تحقق خارجی و عینی ایمان است، نه صرف ادعای زبانی یا گرایش درونی؛ به بیان دیگر، ایمان زمانی معنا می‌یابد که در رفتار انسان تجلی پیدا کند (طباطبایی، العنکبوت ذیل آیات ۲ـ۳). از این منظر، بعد رفتاری نقطه نهایی و نتیجه‌بخش فرایند تربیت اخلاقی به شمار می‌رود.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

٤-۳-۱. توبه عملی و اصلاح رفتار

نخستین اثر رفتاری سنت آزمایش، **گرایش انسان به توبه عملی و اصلاح کنش‌های نادرست** است. قرآن کریم نشان می‌دهد که آزمایش‌ها و سختی‌ها، همواره به قصد تنبیه یا نابودی انسان نیستند، بلکه در بسیاری موارد، برای بیدارسازی عملی و بازگرداندن انسان از مسیر خطا به کار می‌روند. در *المیزان* آمده است که ابتلاء، زمانی که با توجه و بیداری همراه شود، انسان را به بازنگری در اعمال خویش و ترک رفتارهای نادرست سوق می‌دهد و این همان معنای تربیتی توبه است (طباطبایی، ۲۸۹/۱).

نمونه‌ای روشن از این اثر رفتاری را می‌توان در داستان **برادران یوسف(ع)** مشاهده کرد. آنان پس از سال‌ها، در اثر مواجهه با پیامدهای رفتار خود و قرار گرفتن در موقعیتی آزمون‌گر، نه‌تنها به خطای گذشته اعتراف کردند، بلکه در رفتار و گفتار خود نیز تغییر نشان دادند. قرآن این تحول را با تصریح به اقرار عملی آنان بیان می‌کند. مفسران *مجمع‌البیان* این واقعه را نمونه‌ای از اثربخشی آزمایش الهی در اصلاح رفتار و تحقق توبه واقعی دانسته‌اند (طبرسی، یوسف، ذیل آیه۹۱).

٤-۳-۲. صبر کنشی و پایبندی عملی به تکلیف

دومین اثر رفتاری سنت آزمایش، **پرورش صبر در مقام عمل** است. صبر در منطق قرآن، صرف تحمل درونی یا انفعال نیست، بلکه پایداری عملی در انجام وظیفه و پرهیز از ترک تکلیف در شرایط دشوار است. *مجمع‌البیان* ذیل آیاتی که از صبر در کنار ابتلاء سخن می‌گویند، تأکید می‌کند که صبر حقیقی در رفتار انسان و در استمرار مسیر حق آشکار می‌شود، نه صرفاً در ادعا یا نیت (طبرسی، ۴۵۸/۱).

نمونه تاریخی این صبر کنشی را می‌توان در رفتار **حضرت موسی(ع)** در مواجهه با فشارهای مستمر بنی‌اسرائیل مشاهده کرد. موسی(ع) علی‌رغم سرکشی‌ها، اعتراض‌ها و نافرمانی‌های مکرر قوم خود، از مسئولیت هدایت آنان دست نکشید و بر انجام مأموریت الهی پایداری ورزید. این پایداری عملی، جلوه‌ای روشن از صبر تربیت‌شده در بستر آزمایش الهی است که در رفتار پیامبر الهی عینیت یافت.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

٤-۳-۳. شکر رفتاری و نحوه مواجهه با نعمت‌ها

سومین اثر رفتاری سنت آزمایش، **تحقق شکر در مقام عمل** است. قرآن کریم نعمت‌ها را نیز نوعی آزمایش معرفی می‌کند و شکر را تنها در گفتار خلاصه نمی‌سازد. در *تفسیر نور* تأکید شده است که شکر واقعی، در نحوه استفاده انسان از نعمت‌ها، رعایت حدود الهی و پرهیز از سوءاستفاده از امکانات زندگی معنا می‌یابد، نه صرف سپاس زبانی (قرائتی، *النمل، ذیل آیه ۴۰*)

نمونه قرآنی این شکر رفتاری را می‌توان در رفتار **حضرت داوود (ع)** مشاهده کرد. قرآن کریم با تعبیر «اعْمَلُوا آلَ دَاوُودَ شُكْرًا» (سبأ، ۱۳) شکر را به‌صراحت به عمل نسبت می‌دهد. مفسران این آیه را شاهدی روشن بر آن دانسته‌اند که شکر، در رفتار عادلانه، التزام عملی به حق و استفاده صحیح از قدرت و نعمت جلوه‌گر می‌شود (طباطبایی، ذیل سبا، آیه ۱۳).

در مجموع، سنت آزمایش در بعد رفتاری، ایمان و اخلاق را از سطح ذهن و احساس به عرصه کنش عینی می‌کشاند. این سنت با برانگیختن توبه عملی، پرورش صبر کنشی و تحقق شکر رفتاری، نشان می‌دهد که غایت تربیت اخلاقی در قرآن کریم، **درست عمل کردن** است. ازاین‌رو، بعد رفتاری را می‌توان معیار نهایی صدق ایمان و نقطه تحقق کامل آثار تربیتی سنت آزمایش الهی دانست.

۵. کاربست معاصر سنت آزمایش در تربیت اخلاقی انسان

یکی از ویژگی‌های اساسی سنن الهی در قرآن کریم، فراتاریخی و فرازمانی‌بودن آن‌هاست. سنت آزمایش الهی نیز از این قاعده مستثنا نیست و قرآن کریم آن را محدود به اقوام پیشین یا شرایط خاص تاریخی نمی‌داند، بلکه به‌عنوان قاعده‌ای جاری در سراسر حیات انسانی معرفی می‌کند. ازاین‌رو، بازخوانی تفسیری سنت آزمایش، تنها ناظر به گذشته نیست، بلکه می‌تواند چارچوبی معتبر برای فهم موقعیت‌های اخلاقی انسان معاصر فراهم آورد.

علامه طباطبایی در *المیزان* تأکید می‌کند که ملاک آزمایش الهی، نه شکل ظاهری

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

موقعیت‌ها، بلکه «اثر آن‌ها در جهت‌گیری باطنی و اخلاقی انسان» است؛ از این‌رو، تغییر شرایط تاریخی به معنای خروج انسان از میدان آزمایش نیست، بلکه تنها صورت‌های آزمایش را دگرگون می‌سازد (طباطبایی، الملک، ذیل آیه ۲). بر این اساس، زندگی معاصر با همه پیچیدگی‌ها و امکاناتش، همچنان بستر تحقق سنت آزمایش الهی است.

۵-۱. آزمایش الهی در بستر نعمت، رفاه و گسترش انتخاب‌ها

یکی از مهم‌ترین عرصه‌های معاصر آزمایش الهی، نسبت انسان با نعمت و رفاه است. در جهانی که امکانات مادی، امنیت نسبی و گستره انتخاب‌های فردی افزایش یافته، خطر غفلت، خودبسندگی و فروکاست اخلاق به سود و لذت شخصی بیش از پیش بروز می‌یابد. قرآن کریم به‌صراحت نعمت را همانند سختی، عرصه‌ای جدی برای آزمایش معرفی می‌کند و هشدار می‌دهد که فراوانی نعمت می‌تواند انسان را از یاد مسئولیت اخلاقی غافل سازد.

در *المیزان* ذیل آیاتی که به آزمایش از طریق نعمت اشاره دارند، آمده است که نعمت، اگر با شکر عملی همراه نشود، می‌تواند به عاملی برای سقوط تدریجی انسان تبدیل گردد، نه نشانه رضایت الهی (طباطبایی، النمل، ذیل آیه ۴۰). تفسیر نور نیز تصریح می‌کند که بسیاری از لغزش‌های اخلاقی انسان، نه در شرایط سختی، بلکه در فضای رفاه و آسایش رخ می‌دهد؛ زیرا انسان در این وضعیت، کمتر متوجه موقعیت آزمایش‌گر خود است (قرائتی، *سبا*، *ذیل آیه۱۳*)

در این چارچوب، سنت آزمایش به انسان معاصر می‌آموزد که افزایش امکانات و آزادی انتخاب، به معنای کاهش مسئولیت اخلاقی نیست، بلکه نشانه ارتقای سطح آزمایش و ضرورت هوشیاری اخلاقی بیشتر است.

۵-۲. آزمایش الهی و مسئولیت اخلاقی در عرصه قدرت و نقش اجتماعی

عرصه مهم دیگر آزمایش معاصر، قدرت، نفوذ اجتماعی و نقش‌های تصمیم‌ساز است. در جوامع جدید، انسان‌ها در سطوح مختلف مدیریتی، اقتصادی، فرهنگی و رسانه‌ای با

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

تصمیم‌هایی روبه‌رو هستند که پیامدهای اخلاقی گسترده دارند. قرآن کریم این موقعیت‌ها را نه صرفاً فرصت، بلکه میدان آزمایش معرفی می‌کند.

در *مجمع‌البیان* ذیل آیاتی که به امانت و مسئولیت اشاره دارند، تأکید شده است که افزایش قدرت و اختیار، هم‌زمان افزایش سطح امتحان الهی را به همراه دارد و انسان در چنین موقعیتی بیش از گذشته در معرض سنجش صدق، عدالت و امانت‌داری قرار می‌گیرد (طبرسی، الاحزاب، ذیل آیه ۷۲). علامه طباطبایی نیز در تحلیل مفهوم امانت، آن را ناظر به مسئولیت اخلاقی انسان در قبال اختیار و توانایی‌های اعطاشده از سوی خداوند می‌داند (طباطبایی، همانجا).

بر این اساس، سنت آزمایش الهی در جهان معاصر، انسان را از تقلیل قدرت به امتیاز شخصی بازمی‌دارد و آن را به‌مثابه مسئولیتی اخلاقی و عرصه‌ای برای سنجش عدالت و نیت معرفی می‌کند.

۵-۳. آزمایش الهی در فضای پیچیدگی‌های اخلاقی معاصر

ویژگی دیگر جهان معاصر، **پیچیدگی‌های اخلاقی و ابهام در تشخیص حق و باطل** است. بسیاری از موقعیت‌های اخلاقی امروز، فاقد مرزهای روشن‌اند و انسان ناگزیر است در میان گزینه‌هایی انتخاب کند که هر یک پیامدهای متفاوتی دارند. در چنین فضایی، سنت آزمایش الهی نقش مهمی در پرورش بصیرت اخلاقی ایفا می‌کند.

قرآن کریم آزمایش را ابزاری برای آشکارسازی حقیقت در شرایط ابهام می‌داند و انسان را به تفکر، تأمل و سنجش نیت‌ها فرامی‌خواند. تفسیر نور ذیل آیاتی که به ابتلاء و امتحان اشاره دارند، بیان می‌کند که یکی از اهداف آزمایش، تربیت قدرت تشخیص و جلوگیری از قضاوت‌های شتاب‌زده است (قرائتی، *البقره*، ذیل *آیه* ۱۵۵). از این منظر، آزمایش الهی در عصر پیچیدگی، انسان را به اخلاقِ اندیشیده و مسئولانه سوق می‌دهد، نه واکنش‌های سطحی یا احساسی.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

برآیند این تحلیل نشان می‌دهد که سنت آزمایش الهی، در جهان معاصر نه‌تنها کارکرد خود را از دست نداده، بلکه به دلیل پیچیده‌ترشدن شرایط زندگی، اهمیت تربیتی بیشتری یافته است. آزمایش الهی در بستر نعمت، قدرت و پیچیدگی‌های اخلاقی، انسان را به خودآگاهی، مسئولیت‌پذیری و کنش اخلاقی آگاهانه فرامی‌خواند. در این چارچوب، سنت آزمایش نه ابزاری برای توجیه وضعیت موجود و نه دعوتی به انفعال است، بلکه سازوکاری پویا برای تربیت اخلاقی انسان در همه اعصار به شمار می‌رود. چنین فهمی، سنت آزمایش را از مفهومی تاریخی به قاعده‌ای زنده و راهبردی در تربیت اخلاقی انسان امروز تبدیل می‌کند.

۶. نتایج مقاله

۱. این پژوهش با تمرکز بر سنت آزمایش الهی در قرآن کریم و با بهره‌گیری از رویکردی تفسیری ـ تحلیلی، نشان داد که آزمایش در منطق قرآنی نه رخدادی اتفاقی و مقطعی، بلکه قاعده ای بنیادین و فراگیر در نظام هدایت و تربیت انسان است. قرآن کریم آزمایش را در پیوندی وثیق با آفرینش، اختیار و مسئولیت اخلاقی انسان مطرح می کند و آن را بخشی جدایی‌ناپذیر از مسیر رشد و کمال انسانی می‌داند. بر این اساس، آزمایش الهی صرفاً به معنای مواجهه با رنج و سختی نیست، بلکه سازوکاری جامع است که از خلال آن، کیفیت ایمان، جهت‌گیری‌های درونی و کنش‌های اخلاقی انسان به محک سنجش گذاشته می‌شود. آیه «الَّذِی خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَیَاةَ لِیَبْلُوَکُمْ أَیُّکُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا» (ملک، ۲) به‌روشنی نشان می‌دهد که غایت آزمایش، سنجش «احسن عمل» است؛ یعنی ارزیابی کیفیت اخلاقی رفتار انسان، نه صرف تحمل یا برخورداری از شرایط خاص.

۲. تحلیل مفهومی واژگان قرآنی مرتبط با آزمایش – از جمله ابتلاء، فتنه و امتحان – نشان داد که قرآن کریم برای تبیین این سنت، از دستگاه مفهومی دقیقی بهره می گیرد که هر یک از این واژگان بر لایه ای خاص از فرآیند تربیت اخلاقی دلالت دارد. ابتلاء ناظر به

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

قرار دادن انسان در موقعیت انتخاب و آشکارسازی حقیقت درونی اوست؛ جایی که اختیار انسان فعلیت می‌یابد و ایمان بالقوه به عرصه تصمیم و کنش راه پیدا می‌کند. فتنه با دلالت پالایشی خود، مرحله تمییز و خالص‌سازی را برجسته می‌سازد و نشان می‌دهد که آزمایش الهی چگونه ایمان حقیقی را از ایمان ادعایی جدا می‌کند، چه در سطح فردی و چه در سطح اجتماعی. امتحان نیز ژرف‌ترین لایه آزمایش است که به سنجش قلب و نیت انسان می‌پردازد و بیانگر آن است که آزمایش الهی می‌تواند در ظریف‌ترین ساحت‌های باطنی، از جمله ادب، اخلاص و جهت‌گیری‌های درونی، تحقق یابد. مجموع این تحلیل‌ها نشان داد که سنت آزمایش در قرآن کریم، فرآیندی چندلایه و غایت‌مند است که از موقعیت‌های عینی آغاز می‌شود، به پالایش اخلاقی می‌انجامد و در نهایت خلوص باطنی انسان را می‌سنجد.

۳. بررسی نسبت سنت آزمایش با سایر سنن الهی نشان داد که این سنت در منظومه‌ای هماهنگ از سنن معنا می‌یابد و بدون درک این پیوند، فهم کارکرد تربیتی آن ناقص خواهد بود. هدایت الهی، با روشن‌ساختن مسیر و ارائه معیارهای معرفتی، زمینه انتخاب آگاهانه را فراهم می‌کند؛ آزمایش، میدان تحقق و سنجش این هدایت‌یافتگی است. امهال، فرصت بازگشت و اتمام حجت را در اختیار انسان می‌گذارد، اما آزمایش همواره با مسئولیت اخلاقی و امکان رشد یا سقوط همراه است. استدراج نیز اگرچه در ظاهر با نعمت و گشایش قرین است، اما جهت آن غفلت‌زا و پوشاننده حقیقت است، در حالی که آزمایش ذاتاً بیدارکننده و آشکارساز است. این تمایز مفهومی نشان می‌دهد که قرآن کریم از انسان می‌خواهد رخدادهای زندگی را نه بر اساس ظاهر آن‌ها، بلکه بر پایه اثر تربیتی و اخلاقی‌شان تحلیل کند؛ رویکردی که مانع ساده‌انگاری در تفسیر رنج، نعمت، شکست یا موفقیت می‌شود.

۴. در سطح اجتماعی و تاریخی، مقاله نشان داد که سنت آزمایش الهی نقشی اساسی در پالایش و سامان‌دهی جامعه ایمانی ایفا می‌کند. آزمایش‌های جمعی، به‌ویژه در شرایط بحران و فشار، سازوکاری برای تمحیص جامعه و آشکارسازی مرز میان ایمان اصیل و

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

ایمان ظاهری هستند. قرآن کریم با ارجاع به تجربه‌های تاریخی، بیان می‌کند که جامعه‌ای که از این آزمون‌ها عبور نکند، هرچند ظاهری دینی داشته باشد، از انسجام اخلاقی و پایداری درونی برخوردار نخواهد بود. بدین‌ترتیب، آزمایش الهی در بعد کلان خود، نه نشانه طرد یا خشم الهی، بلکه مقدمه‌ای برای استحکام هویت جمعی و شکل‌گیری جامعه‌ای اخلاق‌محور است.

۵. در سطح فردی، صورت‌بندی آثار تربیتی سنت آزمایش در قالب مدل سه‌ساحتی شناختی، گرایشی و رفتاری، امکان ارائه تصویری منسجم از کارکرد اخلاقی این سنت را فراهم ساخت. در بعد شناختی، آزمایش الهی انسان را به خودشناسی واقعی و سنجش صادقانه ایمان خویش رهنمون می‌شود. بسیاری از باورهای اخلاقی و ایمانی تا زمانی که در میدان عمل قرار نگیرند، صرفاً تصورات ذهنی باقی می‌مانند؛ آزمایش این تصورات را به محک واقعیت می‌زند و زمینه بیداری معرفتی و بازنگری در نگرش‌ها را فراهم می‌آورد. در بعد گرایشی، آزمایش با پالایش دلبستگی‌ها و بازسازی عواطف، دل انسان را از تکیه‌گاه‌های ناپایدار می‌رهاند و محبت، امید و خوف او را در جهت صحیح سامان می‌دهد. این بعد نشان می‌دهد که آزمایش الهی، نه عامل فروپاشی روانی، بلکه ابزاری برای استحکام درونی و جهت‌دهی اخلاقی احساسات است. در بعد رفتاری نیز آزمایش، ایمان را از سطح ادعا به عرصه کنش عینی می‌کشاند و در قالب توبه عملی، صبر کنشی و شکر رفتاری متجلی می‌سازد. بدین‌سان، سنت آزمایش معیار نهایی صدق ایمان و نقطه تحقق کامل تربیت اخلاقی در منطق قرآن کریم به شمار می‌رود.

۶. نهایت، بررسی کاربست معاصر سنت آزمایش نشان داد که این سنت، علی‌رغم دگرگونی شرایط تاریخی و اجتماعی، همچنان قاعده‌ای زنده و فعال در زندگی انسان است. صورت‌های آزمایش در جهان امروز ممکن است بیش از آنکه در قالب رنج آشکار ظاهر شوند، در هیئت نعمت، قدرت، رفاه، پیچیدگی انتخاب‌ها و ابهام‌های اخلاقی جلوه کنند؛ اما منطق تربیتی آن تغییری نکرده است. آزمایش الهی در چنین فضایی، انسان را به

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

خودآگاهی، مسئولیت‌پذیری و کنش اخلاقی آگاهانه فرامی‌خواند و مانع فروکاست اخلاق به واکنش‌های سطحی یا توجیه‌گرانه می‌شود.

۷. برآیند کلی این پژوهش نشان می‌دهد که سنت آزمایش الهی در قرآن کریم، سنتی جامع، پویا و تربیت‌محور است که عقل، دل و عمل انسان را به‌صورت هم‌زمان درگیر می‌سازد. فهم تفسیری و عمیق این سنت، از برداشت‌های تقلیل‌گرایانه و رنج‌محور جلوگیری می‌کند و آزمایش را به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ابزارهای تربیت اخلاقی معرفی می‌نماید؛ ابزاری که انسان را به خودشناسی، پالایش درونی، اصلاح رفتار و در نهایت حرکت آگاهانه به‌سوی قرب الهی هدایت می‌کند. ازاین‌رو، سنت آزمایش نه مانعی در مسیر زندگی اخلاقی، بلکه یکی از اصلی‌ترین بسترهای تحقق آن در منطق قرآن کریم است.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]

کتابشناسی

۱. قرآن کریم.
۲. ابن منظور، محمدبن مکرم، لسان العرب، بیروت، ۱۴۱۴ه ق.
۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، قم، بیجا، ۱۳۹۰هـ ش.
۴. طباطبایی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، ۱۴۱۷ه ق.
۵. طبرسی، فضل‌بن‌حسن، مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، تهران، ۱۳۷۲ه ش.
۶. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، قم، بی‌جا، ۱۴۰۱ ه ق.
۷. قرائتی، محسن. تفسیر نور، تهران، مرکز فرهنگی درسهایی از قرآن، ۱۳۸۴ه ش.
۸. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ه ش.
۹. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، ج ۷، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۷۷ ه ش.
۱۰. همو، عدل الهی، تهران، انتشارات صدرا، بی‌تا.
۱۱. همو، اثر اخلاقی ـ تحلیلی مورد استناد در متن، تهران، بی‌جا، ۱۳۸۱ ه ش.
۱۲. مصباح یزدی، محمدتقی، اثر کلامی ـ اخلاقی مورد استناد در متن، قم، ۱۳۹۱ه ش.
۱۳. نیشابوری، مسلم بن حجاج صحیح مسلم، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی‌تا.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-14]